

ABDURAUF FITRATNING ILMIY-MA'RIFIY VA ADABIY MEROSI**Halimova Nilufar Hakimovna,***Buxoro davlat universiteti,**Xorijiy tillar fakulteti 2-bosqich talabasi*khalimovanilufar2005@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada o'zbek milliy uyg'onish davri namoyandaligidan biri, jadidchilik harakatining yetakchi arbobi Abdurauf Fitratning adabiy, ilmiy, ma'rifiy va diniy faoliyati tahlil qilinadi. Fitratning asarlari nafaqat o'z davrida, balki hozirgi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, xalqni ilm-ma'rifatga, zamonaviy tafakkurga yetaklovchi manbadir. Ushbu maqolada Fitratning hayoti, uning ma'rifatparvarlik g'oyalari, adabiyot va til sohasidagi ishlari, diniy islohotlarga qo'shgan hissasi keng qamrovli tarzda yoritiladi. Maqola o'quvchilarga Fitratning g'oyaviy merosini chuqur anglash, uni bugungi kun bilan bog'lash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Abdurauf Fitrat, jadidchilik, milliy uyg'onish, ilm-ma'rifat, o'zbek adabiyoti, sahna asarlari, diniy islohot, tilshunoslik, modernizm.

Kirish. XX asr boshlarida Markaziy Osiyo xalqlari hayotida muhim siyosiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar yuz berdi. O'zbek xalqining ma'naviy uyg'onishida jadidchilik harakati muhim rol o'ynadi. Bu harakatning peshqadamlaridan biri – Abdurauf Fitrat edi. Fitrat o'zining ijodi, ilmiy ishlari va islohotparvarlik faoliyati orqali xalqni yangilanishga, taraqqiyotga chorlagan. U Buxoroda tug'ilib, Istanbulda tahsil olgan, dunyo qarashini kengaytirgan va xalq og'ushiga qaytib, jamiyatni isloh qilish yo'lida kurashgan. Fitrat ijodkor, islohotchi, tilshunos, tarixchi, dramaturg, diplomat va davlat arbobi sifatida ko'p qirrali shaxs bo'lgan. Bu maqolada Fitratning ko'p qirrali faoliyati chuqur o'rganiladi.

Fitratning hayoti va ma'naviy shakllanishi. Fitrat 1886-yilda Buxoroda tug'ilib, dastlab diniy maktabda tahsil olgan. Uning yoshlik davri Buxoro amirligi davriga to'g'ri kelgan bo'lib, u bu davrdagi ijtimoiy va madaniy muhitdan chuqur ta'sirlangan. Istanbuldagi tahsili esa uning dunyoqarashini tubdan o'zgartirdi. U yerda zamonaviy islomiy tafakkur, turk modernizmi, ta'lim va jamiyat islohoti g'oyalari bilan tanishdi. Turk tilida yozilgan diniy va dunyoviy risolalar, zamonaviy gazetalar orqali Fitrat ilm-ma'rifatning jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini anglay boshladi. Vatanga qaytgach, u jadid maktablari ochish, bosma nashrlar orqali xalqni o'qitish va ma'rifat tarqatish bilan shug'ullandi.

Fitratning ma'rifatparvarlik g'oyalari. Fitrat uchun ma'rifat nafaqat ilmiy taraqqiyotning, balki butun jamiyatning uyg'onishi, ijtimoiy adolat, tenglik va ozodlikka erishishning asosiy omili edi. U o'z asarlarida va faoliyatida xalqni jaholatdan, xurafotdan qutqarishning yagona yo'li bu zamonaviy ta'lim tizimini joriy etish ekanligini ko'p bora takrorlagan. U "Munozara" nomli sahna asarida eski va yangi maktablar o'rtasidagi farqni ochib beradi. Unda bir tomonda eski usuldagi, diniy-fanlardan ajralgan, hayotga yaramaydigan madrasalar, boshqa tomonda esa biologiya, matematika, geografiya, tarix, til kabi zamonaviy fanlarni o'rgatuvchi yangi usul maktablar tasvirlanadi. Fitratning pozitsiyasi aniq, u zamonaviy, dunyoviy bilimlar beradigan maktablar tarafini oladi. Bu asar orqali u xalqni o'ylashga, ta'limda islohot qilishga undaydi.

Fitrat o'z asarlarida zamonaviy fanlarni o'rganish va ularni hayotga tadbiq etish zarurligini doim ta'kidlagan. U fanlarni ona tilida o'rgatish tarafdori bo'lgan. Uning fikricha, bola o'z ona tilida chuqur bilim olmasa, ilmni to'laqonli anglay olmaydi. Bu esa o'z-o'zidan xalq orasida savodsizlik, fikrlashdagi sustlik va mustamlakachilikka bo'ysunishga olib keladi. Shuning uchun u ta'limni milliyashtirish, xalq tilida darsliklar yozish, pedagoglarni yangicha ruhda tayyorlash zarurligini aytadi. Fitrat uchun ta'lim faqat erkaklar uchun emas, balki ayollar uchun ham teng ravishda ochiq bo'lishi kerak edi. U o'z davrida ayollarning o'qishi, jamiyat hayotida faol ishtirok

etishi g'oyasini qat'iy himoya qilgan. "Ayollar haqida" nomli maqolasida Fitrat shunday deydi: "Ayol savodsiz bo'lsa, jamiyatning yarmi nobud bo'ladi." Bu g'oya o'sha davrda katta jur'at talab qilardi. Chunki o'sha paytda ayollar ko'pchilik hollarda yopiq jamiyatda yashar, ilm-fandan yiroq, ijtimoiy hayotdan chetda qolgan edi. Fitrat bu tartibni noto'g'ri deb bilgan va uni o'zgartirishga chaqirgan. U ayollarni zamonaviy fanlarga o'rgatish, ularning huquqlarini tan olish, oila va jamiyatda ularni teng qatnashuvchilar sifatida ko'rishni ilgari surgan.

Shuningdek, Fitrat yoshlarni xorijiy tillarni o'rganishga, ilmiy-texnikaviy yangiliklardan boxabar bo'lishga da'vat qilgan. Uning fikricha, dunyodagi rivojlangan davlatlar fan, texnika, ta'lim orqali yuksalgan bo'lsa, o'zbek xalqi ham shu yo'lni tanlashi lozim edi. U "O'zbek yoshlariga" deb nomlangan maqolasida: "Ilm – eng qudratli quroldir. Undan boshqa najot yo'q," – deb yozadi. Bu esa uning shaxsiy hayoti va ijodidagi asosiy e'tiqodini ifodalaydi. Umuman olganda, Fitratning ma'rifatparvarlik g'oyalari hozirgi kunda ham dolzarb bo'lib, u ilgari surgan ta'lim-tarbiyaning asosiy tamoyillari bugungi O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlar bilan hamohangdir.

Fitrat – tilshunos va adabiyotshunos olim. Fitratning tilshunoslikdagi ishlari o'zbek tilining rivojiga katta hissa qo'shdi, ayniqsa, "O'zbek tilining grammatikasi" (1918) nomli asari o'zbek tilshunosligi tarixida muhim bosqich bo'ldi. Bu grammatik asar o'zbek tilini ilmiy asosda o'rganish, uni tizimli va tartibli holga keltirishga bo'lgan dastlabki muvaffaqiyatli urinishlardan biri edi. Fitrat bu asarida o'zbek tilini soddalashtirish, xalq tiliga yaqinlashtirish va zamonaviy hayotga moslashtirish tarafdori sifatida chiqadi. U adabiy tilni ortiqcha arabcha va forsha so'zlardan tozalash, xalq og'zaki ijodidagi tabiiylik va ravonlikni yozma adabiyotga olib kirishni maqsad qilgan. Fitratning tilga yondashuvi zamonaviy til siyosati tamoyillariga yaqin edi, u tilni xalqchil qilishni, barcha ijtimoiy qatlamlar uchun tushunarli va qulay holga keltirishni istagan.

Shuningdek, Fitrat tilshunoslikdagi ishlari orqali o'zbek tilining mustaqil, milliy va boy tarixga ega til sifatida shakllanishiga katta hissa qo'shgan. Uning tarjimonlik faoliyati ham til rivojiga xizmat qilgan. U chet tillaridagi asarlarni o'zbek tiliga tarjima qilishda, ularni milliy madaniyatga moslashtirishda tilning tabiiyligiga e'tibor bergan. Shu bilan birga, Fitrat arab yozuvini soddalashtirish, imlo masalalarini isloh qilish haqida ham ko'plab fikrlar bildirgan. U o'zbek yozuvining xalq uchun oson, aniq va tushunarli bo'lishini ta'minlashni istagan.

Fitrat adabiyotshunoslik sohasida ham chuqur iz qoldirgan. U o'zbek adabiy tanqidining asoschilaridan biri sifatida tan olinadi. Uning adabiy tanqidiy maqolalari o'zbek adabiyoti nazariyasiga ilk hissa bo'lib kirgan. U o'z maqolalarida badiiy asarning g'oyaviy, estetik, ijtimoiy vazifalarini tahlil qiladi, adabiyotni xalqni tarbiyalovchi kuch deb biladi. Fitrat adabiyotga milliy ruh, erkin fikr va zamonaviylik kiritish tarafdori bo'lgan. U adabiyotni faqat badiiy zavq uchun emas, balki xalq tafakkurini o'stirish, ijtimoiy ongini uyg'otish vositasi sifatida ko'rgan.

Fitratning dramaturgiyasi va tarixiy asarlari. Fitrat o'zining dramatik asarlari orqali jamiyatdagi dolzarb muammolarni yoritishga intilgan. U teatr san'atini xalqni uyg'otish, ma'naviy tarbiya berish, ijtimoiy muammolarni ochib berish vositasi sifatida ko'rgan. Uning ilk dramaturgik tajribasi "Munozara" sahna asari bo'lib, unda eski va yangi maktab tizimi o'rtasidagi ziddiyat ko'rsatiladi. Bu asar o'quvchilarni o'ylashga, ta'limdagi yangilanish zarurligini anglashga undaydi.

Fitratning eng mashhur tarixiy dramalaridan biri – "Temurning sag'anasi" bo'lib, unda u o'zbek xalqining buyuk ajdodi Amir Temur obrazini tarixiy va ramziy ma'noda talqin qiladi. Asarda Temurning ruhi orqali zamonaviy jamiyatga murojaat qilinadi: millat o'z tarixini unutmasligi, buyuk ajdodlardan ibrat olishi lozimligi ta'kidlanadi. Bu sahna asarida Fitrat milliy g'urur, tarixiy xotira va mustaqillik g'oyalarini ilgari suradi. Asar o'z davrida katta rezonans uyg'otgan va milliy o'zlikni anglash yo'lida muhim qadamlardan biri bo'lgan.

Fitratning boshqa pyesalarida esa erkinlik, inson huquqlari, muhabbat, vijdon erkinligi kabi universal qadriyatlar ilgari suriladi. “Chin sevgi”, “Hind ixtilolchisi” kabi asarlarida u insoniy tuyg‘ularni teran ochib beradi. Ayniqsa, “Hind ixtilolchisi” asarida mustamlakachilikka qarshi kurash, milliy ozodlik g‘oyalari ilgari suriladi. Fitrat bu sahna asarlari orqali faqat ko‘ngilochar emas, balki tarbiyaviy, mafkuraviy vazifani ham bajarishga harakat qilgan. Fitratning tarixiy asarlari va maqolalari ham o‘z davri uchun juda katta ilmiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan. U Markaziy Osiyo tarixiga oid qadimiy manbalarni o‘rganish, ularni tahlil qilish orqali tarixiy ongni uyg‘otishga xizmat qilgan. Fitrat tarixni faqat o‘tmish haqida emas, balki kelajakka yo‘naltirilgan bilim deb bilgan. U o‘zbek xalqining buyuk o‘tmishi borligini, bu tarixiy meros mustamlakachilik siyosatiga qarshi turishdagi asosiy tayanch bo‘lishi kerakligini ta’kidlagan.

Fitratning tarixga yondashuvi ham zamonaviy edi, u tarixiy shaxslarni ideallashtirmasdan, balki ularning jamiyat taraqqiyotidagi rolini ilmiy tahlil asosida ko‘rsatgan. Shuningdek, u turkiy xalqlarning qadimiy birligi, ularning o‘zaro aloqalari haqida ham ilmiy maqolalar yozgan. Bu orqali Fitrat o‘zbek milliy ongini uyg‘otish, xalqni tarixiy ildizlari bilan bog‘lashga harakat qilgan.

Xulosa. Abdurauf Fitrat – o‘zbek milliy uyg‘onishining ideologik poydevorini yaratgan buyuk mutafakkirdir. Uning asarlari orqali biz xalqning mustaqillikka, erkin tafakkurga, ma’rifatga bo‘lgan intilishini ko‘ramiz. Fitrat o‘zining butun umrini xalqni uyg‘otishga, zamonaviy jamiyat qurishga bag‘ishladi. U adabiyotni vosita sifatida ishlatib, o‘quvchiga ijtimoiy fikr, tarixiy ong, milliy g‘urur, diniy bag‘rikenglik va ilg‘or tafakkur yetkazdi. Fitratning asarlari bugungi kunda ham yosh avlod uchun bebaho meros, milliy o‘zlikni anglash vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Uning ijodini o‘rganish va targ‘ib qilish, nafaqat o‘zbek adabiyotining, balki butun millatning ma’naviy yuksalishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fitrat A. Saylanma. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1991. – 448 b.
2. Fitrat A. Adabiyot yoxud milliy she‘riyatimiz haqida. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2010. – 96 b.
3. Fitrat A. Munozara. – Toshkent: Sharq, 2013. – 112 b.
4. G‘aniyeva N. Fitratning badiiy merosi. – Toshkent: Fan, 1995. – 142 b.
5. Sirojiddinov S. Fitrat va milliy uyg‘onish. – Toshkent: Akademnashr, 2008. – 224 b.
6. Salomov G. Fitrat dramaturgiyasi. – Toshkent: Fan, 1972. – 128 b.
7. Qo‘chqorova M. Fitrat: adib va olim. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016. – 112 b.
8. Юлдошев Ш. Фитрат ва ўзбек адабий танқиди тарихи. – Тошкент: Фан, 1990. – 210 б.
9. Mirvaliyev Sh. Fitrat asarlarining uslubiy xususiyatlari. – Buxoro: BDU nashriyoti, 2019. – 156 b.
10. Mannanov N. Fitratning adabiy-estetik qarashlari. // Til va adabiyot ta‘limi, 2021, №2. – B. 45–50.
11. Jalolov M. O‘zbek adabiy tanqidiy fikrlar tarixidan. – Toshkent: Fan, 2007. – 176 b.
12. Abdullayeva D. Fitrat dramaturgiyasida ijtimoiy-ma‘naviy g‘oyalar. // Adabiyotshunoslik jurnali, 2020, №3. – B. 33–37.
13. Karimov I. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2008. – 176 b.
14. A‘zamova Z. Fitratning “Munozara” dramasi tahlili. // O‘zbek tili va adabiyoti, 2022, №1. – B. 27–31.
15. Xasanov A. Turkiston jadidlari va ularning ma‘rifiy qarashlari. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2015. – 190 b.
16. Yusupova M. Fitrat asarlarida ijtimoiy motivlar. // Ilmiy izlanishlar, 2023, №4. – B. 20–24.

17. Abdurauf Fitrat. Hind sayohati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2012. – 132 b.
18. Bozorov A. Fitrat merosi va zamonaviy tafakkur. // Jadidlar merosi va mustaqillik davri, Toshkent, 2020. – B. 48–53.